

UOT:37.

ƏQLİ GERİLİYİ OLAN UŞAQLARDA OXU VƏ YAZI POZULMALARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qurbanova Könül Bayram qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ORCID 0009-0008-1308-361
Konulqurban91@gmail.com

Xülasə: Məqalədə əqli geriliyi olan uşaqlarda oxu və yazı proseslərində müşahidə edilən əsas çətinliklər, onların yaranma səbəbləri və psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətləri araşdırılır. Müxtəlif dərəcəli əqli gerilik hallarında oxu və yazı bacarıqlarının inkişaf dinamikası təhlil olunur, həmçinin korreksiya və təlim prosesində tətbiq edilə biləcək metodlara nəzər salınır.

Açar sözlər: əqli gerilik, oxu pozulmaları, yazı pozulmaları, disleksiya, disqrafiya, korreksiya.

Keywords: mental retardation, reading disorders, writing disorders, dyslexia, dysgraphia, correction.

Ключевые слова: задержка психического развития, нарушения чтения, нарушения письма, дислексия, дисграфия, коррекция

Bu gün təhsilin əsas məqsədlərindən biri hər bir uşağın fərdi inkişaf imkanlarını nəzərə almaq və ona öz potensialını göstərmək imkanı yaratmaqdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar-xüsusilə də əqli geriliyi olanlar-bu baxımdan daha çox diqqətə və fərdi yanaşmaya ehtiyac duyurlar. Onların təlim prosesində ən çox rast gəlinən çətinliklərdən biri oxu və yazı bacarıqlarının formalaşması ilə bağlı olur.

Əqli geriliyi olan uşaqlar dünyanı bir qədər fərqli şəkildə qavrayırlar. Onların qavrayış, diqqət, yaddaş və düşünmə prosesi yavaş gedir. Bu uşaqlar üçün sözlərin səsini tanımaq, hərfləri yadda saxlamaq, səsle hərf arasında əlaqə qurmaq çətin olur. Bəzən onlar bir sözü tanıyırlar, amma mənasını tam anlamırlar. Bu səbəbdən oxu və yazı bacarıqlarını öyrənmək uzunmüddətli və mərhələli iş tələb edir.

Müasir dövrdə psixoloqlar və pedaqoqlar (məsələn, L.S. Vıqotski, A.R. Luriya, M.S. Pevzner, R.E. Levina və Azərbaycan alimlərindən F.Əliyeva, S.Məmmədov və digərləri) sübut ediblər ki, belə uşaqların öyrənmə potensialı var — sadəcə olaraq, onlara fərqli üsullar, vizual və praktiki yanaşma lazımdır. Əgər tədris prosesi uşağın səviyyəsinə uyğun təşkil olunarsa, o zaman bu uşaqlarda da oxu və yazı bacarıqları tədricən formalaşır, nitq inkişaf edir və təlimə maraq yaranır.

Oxu və yazı bacarıqları sadəcə məktəb fənninin tərkib hissəsi deyil. Onlar uşağın ünsiyyət bacarığının, özünüifadə imkanlarının və dünyagörüşünün formalaşmasında əsas rol oynayır. Əqli geriliyi olan uşaqlarda bu bacarıqların zəifliyi yalnız akademik deyil, həm də sosial çətinliklərə səbəb olur-belə uşaqlar öz fikirlərini ifadə etməkdə, başqalarının dediklərini anlamaqda və cəmiyyətə inteqrasiya olmaqda çətinlik çəkirlər.

Bu mövzunun aktuallığı da məhz buradadır: əqli geriliyi olan uşaqlarda oxu və yazı proseslərinin öyrənilməsi yalnız pedaqoji deyil, həm də psixoloji, sosial və hətta emosional baxımdan vacibdir. Bu uşaqlara düzgün yanaşma onların gələcək həyat keyfiyyətini, təhsil uğurlarını və sosial münasibətlərini müəyyənləyir.

Əqli gerilik-insanın idrak fəaliyyətində, yəni düşünmə, anlama, yadda saxlamə və informasiyanı təhlil etmə qabiliyyətində yaranan davamlı ləngimə və ya pozulmadır. Bu hal uşağın ümumi inkişaf dinamikasına, xüsusilə də təlim və sosial uyğunlaşma bacarıqlarına ciddi təsir göstərir [1, s. 36]. Əqli geriliyi olan uşaqların psixoloji və pedaqoji inkişaf xüsusiyyətləri tipik inkişaf edən uşaqlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Tibbi baxımdan əqli gerilik mərkəzi sinir sisteminin orqanik zədələnməsi, prenatal və postnatal dövrlərdə baş verən travmalar, genetik və ya metabolik pozulmalar nəticəsində yarana bilər [4, s.42]. Pedaqoji baxımdan isə bu termin uşağın öyrənmə tempinin və idrak fəaliyyətinin yaş səviyyəsinə uyğun olmaması ilə xarakterizə olunur.

Əqli geriliyin ən çox istifadə olunan təsnifatı **yüngül, orta və ağır dərəcələrə** bölünür [5, s. 19]:

Yüngül dərəcə (debilitet) – uşaqlar sadə bilikləri mənimsəyə bilər, lakin analitik düşünmə, məntiqi əlaqə qurma bacarıqları zəif olur.

Orta dərəcə (imbesillik) – uşaqlarda nitq və ünsiyyət formaları məhduddur, müstəqil düşünmə demək olar ki, yoxdur.

Ağır dərəcə (idiotiyə qədər) – bu uşaqlar özünəxidmət bacarıqlarında, sosial münasibətlərdə və təlim fəaliyyətində ciddi məhdudiyətlər göstərir [2, 122.]

Əqli geriliyi olan uşaqların ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri **idrak proseslərinin ləngliyi və qeyri-sabitliyidir**. Onlarda diqqət tez yayınır, yaddaşda saxlanan informasiya sürətlə unudulur, təfəkkür isə konkret vəziyyətlərlə məhdudlaşır. Bu səbəbdən onların oxu və yazı kimi yüksək psixoloji proseslərə əsaslanan fəaliyyətləri daha çətin formalaşır.

Əqli geriliyi olan uşaqlarda idrak prosesi — yəni qavrayış, yaddaş, diqqət, təfəkkür və nitq — bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, lakin natamam şəkildə inkişaf edir (3, s.9).

Qavrayış bu uşaqlarda çox vaxt səthi və fragmentar xarakter daşıyır. Onlar bir obyektin ümumi formasını görsələr də, onun hissələrini və xüsusiyyətlərini fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, “kitab” sözünü eşidəndə yalnız “oxumaq” anlayışını düşünür, amma onun materialını, səhifələrini, funksiyasını təsvir etməz.

Yaddaş daha çox mexaniki səviyyədə fəaliyyət göstərir. Uşaqlar eşitdiklərini və gördüklərini çox çətin yadda saxlayır, lakin tez-tez təkrarlandıqda qısa müddətlik xatırlaya bilirlər.

Diqqət qeyri-sabitdir; uşaqlar tez yorulur, bir fəaliyyət növündən digərinə keçərkən əvvəlkinə tam unuda bilirlər.

Təfəkkür əsasən konkret obrazlara əsaslanır. Abstrakt düşüncə və anlayışlararası əlaqələr onlarda çox zəif inkişaf edir. Məsələn, “heyvanlar” anlayışını ümumiləşdirməkdə çətinlik çəkir, “pişik”, “it”, “inək” kimi konkret obrazlarla məhdud qalırlar.

Nitq isə həm qrammatik, həm fonetik, həm də semantik cəhətdən zəif formalaşır. Söz ehtiyatı az, cümlə quruluşu sadə, qrammatik formalar isə çox vaxt səhv olur [1, s. 34.]

Bütün bu xüsusiyyətlər bir yerdə oxu və yazı proseslərinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir.

Oxu və yazı insan nitq fəaliyyətinin ən mürəkkəb formalarıdır. Oxu zamanı uşaq vizual simvolları (hərfləri) fonetik səslərlə əlaqələndirir, beynində sözün səsini və mənasını birləşdirir. Yazı zamanı isə bu proses əks istiqamətdə baş verir – fikir səsə, səs isə qrafik simvolla ifadə olunur [2, s. 67].

Bu fəaliyyətlər bir çox psixoloji sistemlərin birgə işləməsini tələb edir: görmə qavrayışı, fonematik eşitmə, motor bacarıqlar, diqqət və yaddaş, nitq və təfəkkür.

Əqli geriliyi olan uşaqlarda bu sistemlər arasında əlaqə zəif qurulduğuna görə oxu və yazı vərdişləri ləng, parçalı və səhvlərlə müşayiət olunur.

Sovet psixoloqları **L.S. Vıqotski** və **A.R. Luriya** əqli geriliyi olan uşaqlarda nitq və yazı proseslərinin inkişafını izah edən əsas elmi istiqamətin müəllifləridir.

Vıqotskinin “yaxın inkişaf zonası” anlayışına görə, uşaq müəyyən fəaliyyətləri təkbəşinə edə bilməsə də, böyüklərin və ya müəllimin dəstəyi ilə onları yerinə yetirə bilər [1, s. 58]. Bu, əqli geriliyi olan uşaqlar üçün xüsusilə aktualdır, çünki onların öyrənmə potensialı məhdud olsa da, tam yox deyil.

A.R. Luriya isə nitq fəaliyyətini **beynin funksional sistemləri** ilə əlaqələndirərək göstərmişdir ki, oxu və yazı prosesləri beyin qabığının müxtəlif sahələrinin birgə işinin nəticəsidir. Bu sistemdəki hər hansı pozulma (məsələn, sol yarımkürədəki leksik və ya motor mərkəzlərin zəif fəaliyyəti) uşaqlarda yazı və oxu problemlərinə səbəb ola bilər [2, s. 105].

Əqli geriliyi olan uşaqlarda oxu və yazı bacarıqlarının inkişafına təsir edən bəzi amilləri sadalaya bilərik. Bu bacarıqların formalaşmasına bir sıra daxili və xarici amillər təsir göstərir: **Daxili amillər:** Siner sisteminin yetkinlik səviyyəsi; İdrak proseslərinin inkişaf dərəcəsi; Nitq mədəniyyəti və lüğət ehtiyatı [3, s.41] **Xarici amillər:** Təlim mühitinin keyfiyyəti; Müəllimin yanaşma tərzini; Ailə münasibətləri və motivasiya səviyyəsi [5, s.28]

Əqli geriliyi olan uşaqların yazı və oxu fəaliyyətində bəzi əsas çətinliklərlə qarşılaşırlar bunlara fonematik səsləri fərqləndirməkdə çətinlik; hərflərin formal oxşarlığını qarışdırmaq; qrammatik strukturun pozulması; diqqətin və motivasiyanın tez itməsi; oxuduğunu və yazdığını anlamama aid edilir. Məsələn, uşaq “balıq” sözünü oxuyarkən “balıq” deyə bilər. Yazıda da eyni səhvi təkrarlayır. Əqli geriliyi olan uşaqlarda oxu və yazı pozulmalarının diaqnostikasının əhəmiyyəti olduqca vacibdir. Diaqnostika bu uşaqlarda tədris prosesinin başlanğıc mərhələsində aparılmalıdır. Müəllim və loqoped uşağın oxu, yazı, diqqət və yaddaş səviyyəsini müəyyən edərək fərdi tədris planı qurmalıdır. Ən geniş istifadə edilən metodlar: Fonematik eşitmə testləri; Qısa mətnlərlə oxu tapşırıqları Diktant və sərbəst yazı nümunələrinin təhlili; Qavrayış və diqqət testləri (məsələn, “Voord” və “Leiter” testləri) (4, s. 36).

Əqli geriliyi olan uşaqlarda oxu və yazı prosesi çoxsaylı psixoloji və neyroloji faktorların qarşılıqlı təsiri altında formalaşır. Onların öyrənmə tempi ləng, idrak prosesi qeyri-sabit, qavrayış və diqqət isə məhduddur. Buna baxmayaraq, düzgün pedaqoji yanaşma və sistemli korreksiya vasitəsilə bu bacarıqlar inkişaf etdirilə bilər.

Əsas məsələ uşağı “bacarmır” kimi deyil, “fərqli öyrənir” kimi qəbul etməkdir. Müəllim bu uşaqlarda motivasiyanı və marağı oyatmaqla, tədrisən oxu və yazı proseslərini mənimsətməyə nail ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Vıqotski, L.S. (1982). *Psixologiya və pedaqogika məsələləri*. Moskva: Pedqoqika. səh. 68
2. Luriya, A.R. (1973). *Human Brain and Mental Processes*. New York: Harper & Row. səh. 155
3. Piaget, J. (1970). *Psychology and Pedagogy*. New York: Viking Press. səh. 108
4. Həsənov, M. (2005). *Uşaq inkişafı və təlim problemləri*. Bakı: Elm Nəşriyyatı. səh. 62
5. Əlizadə, N. (2004). *İnkişaf psixologiyası və pedaqogika*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. səh. 40
6. Məmmədova, S. (2010). *Xüsusi pedaqogika: Oxu və yazı pozulmaları olan uşaqların təlimi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. səh. 35

7. Əliyev, R. (2012). *Əqli geriliyi olan uşaqlarda nitq və yazı pozulmalarının korreksiyası*. Bakı: Elm və Təhsil. səh. 67
8. Thompson, G. (2015). *Special Education for Children with Intellectual Disabilities*. London: Routledge. səh. 50
9. Smith, J., & Brown, L. (2013). *Reading and Writing Difficulties in Children with Cognitive Impairments*. New York: Springer. səh. 55
10. Vinç, P. (2008). *Early Intervention Strategies for Children with Learning Disabilities*. Oxford: Oxford University Press. səh. 42

FEATURES OF READING AND WRITING DISORDERS IN CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION

Gurbanova Konul Bayram gizi

Summary

The article examines the main difficulties observed in the reading and writing processes of children with mental retardation, their causes and psychological and pedagogical characteristics. The dynamics of the development of reading and writing skills in cases of various degrees of mental retardation are analyzed, and methods that can be applied in the correction and training process are also considered.

ОСОБЕННОСТИ НАРУШЕНИЙ ЧТЕНИЯ И ПИСЬМА У ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Гурбанова Кёнуль Байрам кызы

Резюме

В статье рассматриваются основные трудности, наблюдаемые в процессе чтения и письма у детей с задержкой психического развития, их причины и психолого-педагогические особенности. Проанализирована динамика развития навыков чтения и письма при различных степенях умственной отсталости, а также рассмотрены методы, которые могут быть использованы в коррекционно-обучающем процессе.

Rəyçi: ped.ü.f.dok.dos. S.R.Aslanova

ADPU-nun Xüsusi təhsil kafedrasının 8 oktyabr 2025 -cü il tarixli iclasın 2 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 08 oktyabr 2025-ci il